

Макаренков О. Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії і теорії держави та права,
заступник декана з міжнародної діяльності
юридичного факультету
Запорізького національного університету

УМОВИ ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ ДОБРОЧЕСНИХ КОНФІГУРАЦІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПАРЛАМЕНТАРІВ

CONDITIONS OF MEANINGFUL FILLING OF THE BONA FIDE CONFIGURATIONS OF THE PARLIAMENTARIANS' LEGAL CONSCIOUSNESS

У статті досліджено умови змістовного наповнення добродесних конфігурацій правосвідомості парламентарів. Встановлено, що спроможність до створення зручних для суспільства і громадянина законів є важливою підставою для трансформації змістовних конфігурацій правосвідомості парламентарів у бік добродесності. Визначено, що така зручність законів означає їхню прогресивність, яка вичерпується можливістю максимально легкої та швидкої реалізації норм законів у реальному житті. Важливим стає також парламентський контроль за належним правозастосуванням антикорупційних та інших правових законів, зокрема в частині раціонального та цільового використання коштів публічних бюджетів, а також за правомірністю діяльності спеціалізованих антикорупційних органів із підтримання правопорядку у дорученій їм компетенції.

Наголошено, що наявність цієї телеологічної підвалини функціонування парламенту є наслідком виявів порядності і професійності депутатів як результатів їхнього досить високого духовно-культурного розвитку. Підсумовано, що формально-юридичні підстави добродесності членів парламенту є конституційно-правовими нормами про визначення вікового, освітнього, змістовно-трудового та інших цenzів придатності депутата до належної роботи в парламенті.

Окреслено, що важливе значення отримують досконалі з позицій верховенства права та чесності норми виборчого процесу. Підкреслено також, що у зазначеній вище конфігурації правосвідомості парламентаря відсутня зневага до публічних інтересів за рахунок отримання вигоди від приватних осіб. У зв'язку з цим для успішного продовження повноцінної інтеграції України до ЄС важливо належним чином врегулювати законами порядок лобювання депутатами інтересів української нації, щоб це не перетворилося на корупційні процеси лобювання інтересів підприємців; дотримуватися принципів права під час здійснення щодо депутатів антикорупційних кримінальних проваджень і забезпечити ефективність таких справ.

Ключові слова: *верховенство права, добродесність, Європейський Союз, закон, корупція, лобізм, парламент, правова культура, цenz.*

The article reveals the conditions of meaningful filling of the virtuous configurations of parliamentarians' legal consciousness. The ability to create laws that are convenient for society and the citizen is found to be an important basis for transforming meaningful configurations of parliamentarians' legal consciousness towards integrity. It is determined that such convenience of laws means their progressiveness, which is exhausted by the possibility of the most easy and fast implementation of the rules of laws in real life. Also important is parliamentary oversight of the proper enforcement of anti-corruption and other legal laws, in particular regarding the rational and targeted use of public budget funds, as well as oversight of the legitimacy of specialized anti-corruption bodies to maintain law and order in their area of responsibility.

The presence of this teleological foundation of the functioning of the Parliament is a consequence of the deputies' honesty and professionalism as a result of their sufficiently high spiritual and cultural development in the legal, economic and other spheres of public life. Formal and legal grounds for the virtue of Members of the Parliament are constitutional and legal norms for determining age, education, content, labor and other qualifications, the responsibility of the candidate which gives the voters reason to consider him an acceptable person for the successful performance of Parliament's tasks.

It is emphasized that procedural rules, on the basis of which a citizen enters the legislative body, are of great importance. It has been determined that these are perfect from the position of the rule of law and honesty of the norms of the electoral process (election campaigning, voting, vote counting, etc.). Attention is drawn to the fact that the final constituents of the mechanism of formation in the minds of parliamentarians of all components of anti-corruption virtuous behavior are the institutions of effective functioning, control and accountability for the consequences of work in parliament. Accordingly, all these grounds form the basis of a meaningful filling of the parliamentarian's legal conscientious configuration.

It is also underlined that in the above configuration of the parliamentarian's legal consciousness there is no disregard for public interests at the expense of obtaining benefits from individuals. In the faithfulness of a Member of Parliament *bona fide*, there is a clear awareness of his social role in serving and, if necessary, sacrifice for the sake of his own nation. His behavior honestly and continually demonstrates in real life the authenticity of such an awareness of his place as a servant – the executor of a positively promising will of voters for the life and development of the citizen and the nation.

In view of this, in order to successfully continue full integration of Ukraine into the EU, it is important to properly regulate the lobbying procedure for deputies of the interests of the Ukrainian Nation with laws, so that this does not turn into corrupt lobbying processes for the interests of individual entrepreneurs; abide by the principles of law when conducting anti-corruption criminal proceedings against deputies and, at the same time, ensure the efficiency (promptness, quality, minimum resource consumption and efficiency) of such cases.

Key words: *rule of law, integrity, European Union, law, corruption, lobbying, parliament, legal culture, qualification.*

Постановка проблеми. З кінця ХХ століття депутати прагнуть зміцнити зв'язок з електоратом за допомогою процедурних правил, зробити свою діяльність прозорою, зрозумілою і доступною, забезпечити двосторонній зв'язок представницької установи з виборчим корпусом. Однак народ далеко не завжди довіряє своїм представникам у парламенті, його авторитет часто дуже низький у багатьох суспільствах [1, с. 196]. На тлі численних фактів корупції серед членів парламенту довіра населення до цього органу фактично відсутня (несуттєва).

Водночас добросовісність вітчизняних парламентарів – важлива запорука успішної інтеграції України на паритетних засадах до ЄС, який приділяє присклипливу увагу нормативно-правовому врегулюванню та реальному виконанню антикорупційних норм законодавства. Наприклад, на території країн ЄС діють антикорупційні заходи «Директиви 2001/97/ЄС щодо запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей»; «Рамкове рішення про боротьбу з корупцією в приватному секторі» від 22.06.2003, де розкриваються поняття «активної» та «пасивної» корупції, а також визначаються санкції щодо юридичних осіб; Рамкове рішення ЄС 2002/584/ПВД «Про європейський ордер на арешт і про процедури передачі осіб між державами-членами», за яким корупцією зараховано до переліку злочинів, які входять у сферу застосування ордеру. Нині всі держави ЄС (крім Республіки Італії) здійснили імплементацію положень цього рішення в національному праві; на протидію політичній корупції в ЄС спрямоване рішення Європейського парламенту і Ради ЄС – Директива № 2004/2003, положення якої стосуються фінансування політичних партій і виборчих кампаній [2, с. 17] тощо.

Мета статті – розкрити умови змістовного наповнення добросовісних конфігурацій правосвідомості парламентарів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми добросовісності, корупції та їхніх взаємозв'язків у парламентській роботі розкриті в роботах В.В. Борцева, який дослідив контагіозність, наслідки і методи протидії корупції; О.Ю. Коннова – на матеріалах Республіки Татарстан дослідив корупцію в органах державної влади; І.С. Купріянова – соціальний зміст і основні тенденції побутової корупції в РФ, на матеріалах досліджень в Іванівській області; О.О. Музалевської – витоки і тенденції корупції в системі державної служби в Росії 1992–2005 років; А.З. Нурутдінова – корупцію як правовий феномен; А.О. Самсоніва – основні напрями трансформації державної антикорупційної політики в сучасних умовах; А.Л. Тінькова – запобігання і протидія політичній корупції в системі державного управління України; Н.В. Чопик – діяльність комітетів Верховної Ради України як складник забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання корупції та багатьох інших вчених, але порушене у цій роботі питання залишилося не досить визначеним, а тому актуальне для розробки.

Основний зміст роботи. Одним із найсуттєвіших факторів відсутності згаданої довіри між парла-

ментом і населенням, яке його обирає, залишається недобросовісність парламентарів, які впливають на змістовне наповнення законодавчого поля, в якому громадянам доводиться не те що жити і розвиватися, а елементарно навіть виживати важко, що, наприклад, у багатьох країнах колишнього СРСР та інших економічно вразливих країнах зумовлює масову міграцію населення до більш високорозвинених країн. Звісно, що повага до таких парламентів не знаходить для себе достатніх підстав.

К.Ю. Лі (李光耀 – традиційні кантонська / гуандунська мова китайської мовної групи) на тлі успішного досвіду подолання корупції у Республіці Сінгапур зазначив, що певність місцевих органів у правильності власних добросовісних моделей поведінки, необхідності її повсякчасного збереження та отримання підтримки від вищих органів публічної влади виникає тільки там і тоді, де і коли такі моделі уособлюються посадовими особами цих вищих і найвищих суб'єктів владної ієрархії [3, с. 118, 122].

Корупційність правосвідомості не вичерпує зміст недобросовісності, а тільки виявляє домінування таких вад людської натури парламентаря як зажерливість, алчність і зумовлена ними тупість (інколи навіть просто операційну – неправомірно взяв гроші або отримав вигоду, хоча й не був нужденним у них) й безвідповідальність перед суспільством. Власне кумулятивна дія виявів дефіциту низки інших чеснот у діячів членів парламенту в підсумку руйнує основи правопорядку суспільства – нормативні закони, зразки для наслідування, динаміку розвитку тощо. Втім усі вони прямо чи опосередковано через причину чи наслідок пов'язані з корупцією – підміною публічного інтересу приватним інтересом.

Традиційно корупцію вичерпують конкуренцією інтересів економічного змісту, коли чиновник бере хабар, відступає від норм права у власних інтересах через особисті, сімейні, родинні, дружні причини (кронізм – кит. 裙帶主义; фаворитизм, кумівство, непотизм від лат. *peros*, *perotis* «онук, племінник»), що завдає шкоди публічним інтересам. Водночас духовно-культурні підміни понять, інтересів поняттям корупції як правило не охоплюється, адже наявні норми права про державну зраду (підривну діяльність проти власної нації тощо), моральність та інші недостатні, їхній зміст навіть номінативно не охоплює духовно-культурного виміру корупції й серед членів парламенту.

Так, публічні інтереси втрачаються за рахунок приватних (тих, хто був обраний депутатом), коли до парламенту потрапляють нездібні за особистісними і/або професійними якостями до ефективної роботи в ньому громадяни; коли вони витрачають час не на парламентську роботу, а на будь-що інше (хизування перед камерами журналістів та інших осіб із ЗМІ, лайку та іншу негідну рівня цивілізаційного розвитку людства поведінку); коли не виконують передвиборчих обіцянок, фактично обманюють тощо.

Завдання громадян у відкритому прогресові суспільстві включити такі негідні дії парламентарів до переліку корупційних або надати їм іншої релевант-

ної їхньої сутності назви, сформулювати законодавчі механізми їхньої профілактики, так як і відстежування, фіксування й покарання за них. Більше цього, недоброчесні зразки поведінки парламентарів стають привабливими для наслідування серед інших членів суспільства, виявляючи та мультиплікуючи таким чином свою неприйнятну для послідовної й системної політики формування високих стандартів правової культури серед населення субкультурну контагіозність (від лат. *contagiosus* – заразливий, заразний) користолюбства, алчності та інших низьких мотивів соціальної активності на зразок COVID-19 та йому подібних.

Формально нездібних парламентарів нації отримують внаслідок того, що у своєму конституційному законодавстві не визначили належний перелік потрібних антропологічних цenzів як підстав гідних парламентської роботи і здібних до неї громадян. Водночас гідність членів парламенту – маркер для правової культури інших громадян, що визначається тим, що є в самій людині як особистості. Саме особистісні, внутрішні, духовні переваги – переваги «великого розуму», «великого серця», тобто все те, що відбувається в ній самій, є визначальним у формуванні цілісного образу людини порівняно з усіма зовнішніми перевагами: рангу, багатства й походження [4, с. 891–892].

В конституціях РФ (ст. 97) передбачено, що депутатом може бути громадянин у віці понад 21 рік, який має право голосу, а саме право вибирати інших осіб і бути обраним до органів публічної влади; в Україні (ст. 76) до цих вимог доданий ще й ценз осілості – 5 рік; Федеративної Демократичної Республіки Ефіопія (Закон «Про вибори» 1993 року) – 21 рік; Республіки Португалія (ст. 150), Королівства Іспанія (ст. 68) – віковий ценз прямо не вказано, але маєсь на увазі 18-річний вік, такий же ценз встановлений у ФРН (ст. 38), Китаї (ст. 34) та інших країнах; в Палату представників США (ст. 1 розділ 2), Палату депутатів Республіки Італія (ст. 56) – віковий ценз для осіб становить 25 років.

Схожі норми можна зустріти в конституціях всіх країн СНД, Європи, Америки, Австралії і так далі. Як бачимо, кореляції між віком депутата і рівнем його розвитку як і країни немає, тобто для вирішення найважливіших питань у житті суспільства ми вибираємо людей за віковим цензом і деяким іншим формальним критеріям, які жодним чином не є вимогами до рівня їхнього розвитку. Традиційно більш високий віковий ценз встановлений у конституціях всіх країн світу для обрання на посаду президента країни. Автор пропонує порівняти ці вимоги з критеріями для призначення / обрання суддів і навіть чиновників органів публічної адміністрації. Бачимо, що законодавчо для них передбачені не просто високі, а часом і дуже високі вікові, освітні та інші кваліфікаційні вимоги, а також встановлено ретельні процедури відбору на посаду. Питання про те, чи взяла б на роботу до себе успішна компанія людину за критеріями, які достатні, щоб стати парламентарем, риторичне.

Проблему адекватного усвідомлення своїх соціальних місця, місії та ролі, ефективної роботи на доброчесних засадах і/або смиренності перед виборцями марно очікувати від людей, яких обрали просто без жодних прийнятних процедур верифікації їхньої найбільшої придатності до успішної (належної, максимально соціально корисної) роботи у парламенті – проектування і творення законів. Отриманий на старті формування парламенту кваліфікаційний дисбаланс – коли предмет роботи та рівень її складності з урахуванням глобальних викликів (наприклад, поширення COVID-19 і/або інших коронавірусів, їхніх штамів тощо) вимагає рівня розвитку, яким парламентарі по факту не володіють.

Це означає для нації вимирання, втрату здобутків, гальмування розвитку і/або інші варіації втрати історичного часу. Культурна непридатність деяких депутатів, які перебувають на посаді, до ефективної законодавчої роботи та участі у належному здійсненні інших парламентських функцій призводить до роботи (її імітації) неправовим способом, у тому числі корупційним або високої вразливості до них.

У будь-якому разі подальше правозастосування суддями і чиновниками публічної адміністрації, яких обираємо за низкою складних процедур і відповідно до такого самого роду вимог, буде так само ускладнене й неефективне як і закони, що були створені бездарними членами парламентів всупереч публічним інтересам – правам людини та соціального розвитку у конкретно-історичних умовах, які теж далеко не просто усвідомити та правильно врахувати, тим більше у позитивній динаміці поступу.

Для створення чогось, а особливо правових норм для найскладніших за своєю суттю суспільних відносин сучасних цивілізацій, необхідна кваліфікація в разі більша, ніж для подальшого застосування речі, норми. Наявність експертних рад, інститутів та інших органів парламенту для створення норм права не підміняє роботи депутатів. Адже навіть у ситуації, коли залучені до парламенту вчені створюють необхідні норми права, парламентарій несе відповідальність за його прийняття, відхилення, зміну та інші дії. Депутат повинен знати, відчувати, хотіти та інтуїтивно з максимально можливою часткою ймовірності припускати успіх і необхідність створення та прийняття тієї чи іншої норми права, її антикорупційного ефекту.

Наприклад, Комітет парламенту Республіки Ірак із професійної етики забезпечує моніторинг діяльності та нагляд над різними установами, які займаються питаннями боротьби з корупцією [5, с. 97]. Унормування законами питань протидії корупції як негативного економічного феномену; парламентський контроль за доброчесністю та ефективністю витрачання коштів публічних бюджетів (через Рахункову палату та інші) і за антикорупційним спеціалізованим правоохоронним органом (бюро, директором тощо); розвиток економічного потенціалу країни щонайменше передбачає фінансово-економічну зрілість парламентарів – розуміння господарських процесів відтворення та накопичення

коштів; їхнього цільового, планового ефективного витрачання та мультиплікації прибутків.

Ризик корупціогенності демонструють ті депутати, які використовують своє посадове становище для неповернення триманих у банках кредитів. Тому автор вважає, що мінімально допустимий рівень кваліфікації потенційно добросчесного кандидата в депутати вміщує в собі достатні економічну культуру та розуміння організації трудових відносин (трудова дисципліна, комунікації в трудовому колективі).

Трудовий стаж за фахом забезпечує виразне розуміння цінності праці людей, її результатів, відповідальності за належне виконання трудової функції й іншого, а також загартування вольових якостей. Для майбутніх представників народу значення таких знань і досвіду важко переоцінити. Особливо економічна культура важлива для відповідального розподілу бюджетних грошей (в тому числі тих, які країна отримує від МВФ, Світового банку, ЄБРР та інших кредиторів) і осмисленого контролю за їхнім використанням. Наприклад, на розгляді питання кореляції рівня такої культури і здатності освоювати гроші робить особливий наголос у своїх наукових працях П. Кругман [6, с. 39, 95–105].

Виключно про безвідповідальність, недобросчесність і корупційність свідчать факти, наприклад, що деякі парламентарі беруть кредити в банках, але не повертають їх. Звісно, якщо вони їх отримали під прийнятні, а не лихварські відсотки, наприклад, коли Велика Палата Верховного Суду змушена визначати, що пересічний споживач банківських послуг з урахуванням звичайного рівня освіти та правової обізнаності не може ефективно здійснити свої права бути проінформованим про умови кредитування за конкретним кредитним договором, який укладений у вигляді заяви про надання кредиту та Умов і правил надання банківських послуг, оскільки Умови та правила надання банківських послуг – це значний за обсягом документ, який стосується всіх аспектів надання банківських послуг та потребує як значного часу, так і відповідної фахової підготовки для розуміння цих правил, тим більше співвідносно з конкретним видом кредитного договору (рішення від 03.07.2019 по справі № 342/180/17).

Хоча врегулювання зобов'язань боржника перед кредитором – справа, перш за все, законодавча, а не судова. Те саме стосується й інституту лобіювання, який, зокрема в Україні, без чіткого законодавчого регулювання перетворюється на отримання приватних переваг, що мають ознаки корупції – позаправові схеми лобіювання інтересів, які прямо пов'язані з підкупом та іншими службовими правопорушеннями, хоча в розвинених країнах інститут лобіювання досить детально законодавчо врегульований і не перехрещується з корупцією [7, с. 104]. Насправді інститут лобіювання є дієвим інструментом мінімізації корупції і корупційних ризиків. На жаль, у 2020 році інститут лобіювання в Україні залишався не лише новим і невнормованим, а й значною мірою дискредитованим феноменологією «квазілобізму», який за рахунок підміни понять стійко асоціюєть-

ся в громадян із корупцією, позаправовим впливом на діяльність органів державної влади в інтересах вузько-соціальних груп. Тому інституціоналізація лобіювання є одним із суттєвих напрямків профілактики політичної корупції і має започатковуватися з формування надійної теоретико-методологічної основи його унормування, тобто з розробки цілісної концепції лобіювання [8, с. 4–5] на засадах верховенства права людини і нації, добросчесності та інших чеснот.

В Україні протягом 2019 року суди винесли вирoki щодо покарання за корупційні злочини, передбачені ст. 368 ККУ (одержання неправомірної вигоди) відносно 139 осіб, за ст. 369 ККУ (надання неправомірної вигоди) – 419 осіб; за ст. 369-2 ККУ (зловживання впливом) – 144 осіб [9].

Серед цих осіб не було жодного члена парламенту, що означає недовіра вітчизняних антикорупційних законів відносно недобросчесних парламентарів як чиновників найвищих рангів, адже варто врахувати зафіксовані та озвучені прокуратурою і НАБУ факти кримінально караного корупції серед депутатів ВРУ, а саме: 1) постанова ВРУ від 11.07.2017 № 2126-VIII «Про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності народного депутата України Довгого Олесея Станіславовича» у кримінальному провадженні № 42016100000000581 від 21.06.2017 за ч. 2 ст. 364 ККУ (зловживання владою або службовим становищем); 2) попередній Міністр інфраструктури В. Омелян неодноразово скаржився на великий вплив Ярослава Васильовича Дубневича на залізницю та вказував на пов'язані з цим корупційні схеми, його підприємства вигравали значну частину тендерів на постачання запчастин АТ «Укрзалізниця» на сотні мільйонів гривень щорічно [10], кримінальне провадження № 52019000000000348 від 24.04.2019 за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 5 ст. 191 ККУ, постанова ВРУ «Про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності народного депутата України Дубневича Я.В.» від 31.10.2019 № 256-IX і «Про надання згоди на обрання стосовно народного депутата України Дубневича Я. В. запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (арешту)» № 258-IX (розглянувши подання Генерального прокурора про надання такої згоди); справа № 991/908/19 Вищого антикорупційного суду; 3) та інше.

Порушення Генеральним прокурором України кримінальної справи і здійснення кримінально-процесуальних дій відносно члена парламенту України без отримання попереднього дозволу ВРУ автор розглядає як позитивний наслідок внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України [11]. Водночас він переконаний, що при цьому, як і щодо будь-якого іншого громадянина України, у реальному житті слід дотримуватися принципів верховенства права та інші засади кримінального провадження за КПКУ.

Венеціанська комісія у своєму висновку щодо проєкту Закону про недоторканність народних депутатів України та суддів від 19-20 червня 2015 року, що часто нові демократичні країни найбільше під-

даються політичній корупції, а зловживання недоторканністю може загрожувати демократії. При цьому парадокс депутатської недоторканності полягає у тому, що вона «може як сприяти демократичному розвитку, так і підірвати його» [12].

Висновки. Отже, серед правових підстав для трансформації змістовних конфігурацій правосвідомості парламентарів у бік доброчесності автор виокремлює їхню спроможність (англ. *sarability*) до створення зручних для суспільства і громадянина законів, прогресивність яких вичерпується можливістю максимально легкої та швидкої реалізації їхніх норм у реальному житті, а також парламентського контролю за належним правозастосуванням таких законів. Наявність цієї телеологічної підвалини функціонування парламенту внаслідок виявів порядності і професійності депутатів як результатів їхнього достатньо високого духовно-культурного розвитку у правовій, економічній та інших сферах суспільного життя.

Формально-юридичні підстави доброчесності членів парламенту є конституційно-правовими нормами про визначення вікового, освітнього, змістовно-трудового та інших цензів, відповідність яким кандидата дає підстави виборцям вважати його прийнятною для успішного виконання завдань парламенту особою. При цьому процесуальна правова підстава потрапляння такої людини до законодавчого органу – це досконали з позицій верховенства права та чесності норми виборчого процесу (передвиборчої агітації, голосування, підрахунку голосів).

Інститути ефективного функціонування, контролю та відповідальності за наслідки роботи в парла-

менті – завершальні складники механізму формування у правосвідомості парламентарів усіх складників антикорупційної доброчесної поведінки. Відповідно всі ці підстави складають основу змістовного наповнення конфігурації доброчесної правосвідомості парламентаря, що є налаштуванням виключно на досягнення цілей соціального розвитку відповідно до передвиборчих обіцянок і програм, які сформували у виборців відповідний набір очікувань, віру, довіру та інші психологічні складники розуміння права (справедливого, своїх суб'єктивних можливостей, змісту правових відносин) у визначених кандидатах у депутати перспективах.

У цій конфігурації правосвідомості парламентаря відсутня зневага до публічних інтересів за рахунок вигоди приватних осіб, присутнє чітке усвідомлення своєї соціальної ролі на служіння та жертвовність заради власної нації, а поведінка щиро й постійно демонструє у реальному житті справжність такого усвідомлення свого місця як слуги – виконавця позитивно-перспективної волі виборців заради життя та розвитку громадянина, своїх народу та нації.

У зв'язку з цим для успішного продовження повноцінної інтеграції України до ЄС важливо належним чином врегулювати законами порядок лобювання депутатами інтересів української нації, щоб це не перетворювалося на корупційні процеси лобювання інтересів окремих підприємців; дотримуватися принципів права під час здійснення відносно депутатів антикорупційних кримінальних проваджень та забезпечити ефективність (оперативність, якість, мінімальне витрачання ресурсів і результативність) таких справ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудко И.А. Конституционно-правовой статус британского Парламента: современные реформы : дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2005. 270 с.
2. Долгов М.А. Противодействие коррупции: соотношение международного и внутригосударственного регулирования : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.10. Казань, 2007. 24 с.
3. Ли Куан Ю 李光耀 Из третьего мира – в первый. История Сингапура. М. : Изд-во Манн, Иванов и Фербер, 2019. 576 с.
4. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Афоризмы и максимы. Новые афоризмы. Минск : Литература, 1998. 1408 с.
5. Тули Х.А. Административно-правовые средства борьбы с коррупцией в государственных органах: на примере Украины и Ирака (сравнительно-правовое исследование) : дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2015. 227 с.
6. Krugman P.R. The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008. Harmondsworth : Penguin UK, 2015. 208 p.
7. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові засади інституту лобювання: зарубіжний досвід та перспективи для України : Монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. 752 с.
8. Базілевич Д., Нестерович В. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Лобювання в Україні: досвід, проблеми і перспективи». За заг. ред. к. ю. н. В. Федоренка. К. : СПД Москаленко О.М., 2009. 36 с.
9. Кримінальне судочинство: що говорить судова статистика. 02.03.2020. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/president/zmi/919688/>.
10. Дубневич і корупція на залізниці. Суд призначив депутату заставу у 100 млн грн. 02.11.2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-50263577>.
11. Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України) : Закон України від 03.09.2019 № 27-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20>.
12. Щодо проекту Закону про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів : висновок Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) від 19.06.2015. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU15049>.